

I. ROZPRAWY I ANALIZY

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska
(Lublin)

PROJEKT BADAWCZY (ETNO)EUROJOS A PROGRAM
ETNOLINGWISTYKI KOGNITYWNEJ

Autorka, wychodząc z założenia, że wartości leżą u podłoża językowego obrazu świata i stanowią o tożsamości wspólnotowej (zbiorowej), postuluje badanie ludowego słowiańskiego systemu aksjologicznego (świata wartości ważnych dla ludowych tradycji słowiańskich). Projekt pod nazwą (ETNO)EUROJOS – paralelny do międzynarodowego programu EUROJOS, realizowanego pod kierunkiem Jerzego Bartmińskiego na bazie języków ogólnych (standardowych) i tradycji ogólnonarodowych – miałby na celu analizę wartości wspólnych nosicielom słowiańskiej kultury ludowej. Na poziomie kultur ludowych narody słowiańskie są sobie dużo bliższe niż na poziomie kultur ogólnonarodowych, kształtowanych przez elity. Na podstawie sondażu przeprowadzonego wśród wybitnych badaczy różnych tradycji słowiańskich, można wstępnie przyjąć, że wartościami ważnymi dla Słowian są: zdrowie i życie, rodzina i ród/pokrewieństwo, dom, ziemia, praca i pracowitość, miłość, piękno, szczęście, mądrość, szczerłość, uczciwość, wierność, sprawiedliwość, wolność, honor, wiara (wyznanie) i Bóg. Opis tych wartości mógłby zostać oparty na założeniach metodologicznych lubelskiego *Słownika stereotypów i symboli ludowych*.

SŁOWA KLUCZOWE: etnolingwistyka kognitywna, językowy obraz świata, wartości, badania porównawcze, kultura tradycyjna

**Zainteresowania problematyką aksjologiczną
w polskiej lingwistyce**

W 2009 roku, wypowiadając się na temat zadań polskiej humanistyki w elektronicznym tygodniku PAU – „Pauza Akademicka”, Jerzy Bartmiński stwierdził:

Obecnie za priorytet uważam rozpoznanie i zdefiniowanie podstawowych wartości naszej kultury na możliwie szerokim tle porównawczym, ponadnarodowym, z uwzględnieniem jej wszystkich obiegów, „od wysokiego” do „niskiego”, na tle ujawniających się różnic między Wschodem i Zachodem Europy. Potrzebne jest określenie, co składa się na fenomen polskości na tle Europy. W programie mieścić się powinny także niekonfesyjne, tj. niezależne od Kościoła (wolne od instytucjonalnych nacisków) badania nad naszą religijnością, jej cechami narodowymi i uniwersalnymi. Za potrzebne uważam analizy języka w jego różnych sferach użycia, badania kultury życia codziennego, mentalności potocznej, a także diagnozy dotyczące komunikacji publicznej (w prasie, telewizji i nowych mediach elektronicznych, w Internecie. (Bartmiński 2009b: 1)

Głos ten był niewątpliwym nawiązaniem do zgłoszonego w 2001 roku podczas Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej programu badań typologiczno-konfrontatywnych, zorientowanych na rekonstrukcję wartości jako fundamentu językowego obrazu świata i tego, co ten obraz kształtuje.

Samo jednak zainteresowanie problematyką aksjologiczną na gruncie polskim, słowiańskim, i nawet europejskim, było wcześniejsze, a program projektowanych wówczas badań miał motywację podwójną: naukową i społeczną. W lingwistyce łączyło się z załamaniem tradycyjnego paradygmatu strukturalistycznego i ekspansją kognitywizmu, komunikatywizmu i lingwistyki antropologiczno-kulturowej (etnolingwistyki). Motywacja społeczna zainteresowań aksjologicznych w latach 80. wynikała w głównej mierze z troski badaczy o „fundamentalne zasady i jakość języka publicznego dyskursu w społeczeństwie poddanym jednostronnej przemocy i kontroli ideologicznej” (Bartmiński 2010: 329). Specjalnego wymiaru badania aksjologiczne nabrały po ważnych wydarzeniach historycznych w Europie: po zrywie solidarnościowym i wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce, a następnie po porozumieniach Okrągłego Stołu, po rosyjskiej *pieriestrojce*, upadku *muru berlińskiego*, *pomarańczowej rewolucji* na Ukrainie, gdy wraz z transformacjami politycznymi, społecznymi, ekonomicznymi, dochodziło do zmian mentalności społeczeństw europejskich, ich systemów wartości i języka. W dobie tych złożonych, wielorakich transformacji i przewartościowań systemu społeczno-politycznego (upadku starego i budowy nowego), potrzebą czasu stały się analizy sposobów rozumienia wartości i ich funkcjonowania w dyskursie publicznym (Bartmiński 2010).

Zainteresowanie wartościami zaowocowało w kręgu lubelskim w pierwszej kolejności koncepcją **polskiego słownika aksjologicznego** (dalej: PSA, por. Bartmiński 1989a) i tomem opracowań wartości pt. *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne* (Bartmiński, Mazurkiewicz-Brzozowska, red, 1993), następnie monograficznym opracowaniem jednego kluczowego hasła, jakim było pojęcie OJCZYZNY – por. tom pt. *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich* (Bartmiński, red, 1993). Na liście stu

hasel proponowanych do opisu w ramach PSA znalazły się wówczas: a) nazwy wartości moralnych i estetycznych (*dobro, zło, piękno, brzydota, prawda, fałsz*); b) nazwy wartościowanych postaw ogólnoludzkich (*miłość, nadzieja, rozpacz*); c) nazwy stanów i sytuacji społecznych (*wolność, niewola, tolerancja*); d) nazwy zachowań indywidualnych i zbiorowych (*rewolucja, walka, praca*); e) nazwy zbiorowości ludzkich (*naród, rodzina*); f) nazwy instytucji politycznych, społecznych i kulturowych (*państwo, Kościół, język*); g) nazwy osób i rzeczy, które są nosicielami wartości i stają się wartościami w odczuciu zbiorowym (*matka, ojciec, dziecko, dom, chleb, pieniądze*); h) nazwy przedmiotów traktowanych jako symbole wartości (*krzyż, orzeł*, por. Bartmiński 1989b).

Po sformułowaniu założeń PSA, naturalnym i kolejnym krokiem okazało się projektowanie badań porównawczych pod kątem przemian dokonujących się w językach narodowych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Ta złożona problematyka stała się tematem trzytygodniowej Międzynarodowej Szkoły Humanistycznej Europy Środkowej i Wschodniej w Warszawie i Lublinie (4–23 XI 2001 roku) pod patronatem OBTA UW, Fundacji Instytutu „Artes Liberales” oraz UMCS (Zakładu Tekstologii i Gramatyki WJP oraz Zakładu Kultury Polskiej). Problematykę badań – ze względu na wielość zjawisk metodologicznych i praktycznych, jakie były przedmiotem MSH – rozpisano na poziomie ramowym jako program pt. „Językowy obraz świata Polaków i ich sąsiadów”, na poziomie podstawowym – pn. „Przestrzeń i wartości”, a na poziomie szczegółowym jako „Dom w przestrzeni aksjologicznej”. Zawiązane podczas sesji **konwersatorium EURO-JOS** dla dalszych działań jako ramę przyjęło temat „Językowy obraz świata w okresie transformacji w Europie”.¹ Poziomy te, o charakterze hierarchicznym, odzwierciedlały perspektywę badań – od konkretnego i wąskiego wycinka JOS (dom), przez rozszerzanie perspektywy (przestrzeń) miały prowadzić do nadrzędnego i całościowego opisu JOS. W zakresie podstawy materiałowej postulowano oparcie analiz o dane systemowe i teksty dwojakiego rodzaju: współczesne należące do obiegu oficjalnego i eseistyki moralno-filozoficznej oraz tradycyjne teksty ludowe. Porównywalność analiz prowadzonych w różnych językach miała zapewnić analogiczna podstawa materiałowa i wspólna metodologia, oparta na założeniach proponowanych przez Jerzego Bartmińskiego dla projektu PSA.

Konwersatorium pomyślane jako internetowa wymiana myśli i doświadczeń zasięgiem miało objąć różne języki i kultury europejskie (z preferencją dla języków i tradycji Europy Środkowej i Wschodniej ze względu na

¹ Zob. historię tej inicjatywy w 25. tomie w sprawozdaniu Iriny Lappo i Urszuli Majer-Baranowskiej.

udział w Międzynarodowej Szkole Humanistycznej uczestników z tego właśnie kręgu językowego i kulturowego). Inicjatywa ta nie miała jednak ciągu dalszego – z braku wsparcia instytucjonalnego.

Do pomysłu powrócono w 2003 roku na XIII Międzynarodowym Kongresie Sławistów w Lublianie, kiedy to do programu badań powołanej wówczas Komisji Etnolingwistycznej przy MKS wpisano m.in. prace nad językowym obrazem świata Słowian. W 2008 roku na kolejnym, XIV MKS w Ochrydzie, po dyskusjach w ramach bloku „Wartości w językowym obrazie Słowian i ich sąsiadów”, ideę konwersatorium EUROJOS udało się odnowić. Ostatecznie w 2009 roku projekt afiliowano w Instytucie Sławistyki PAN jako konwersatorium międzynarodowe i nadano mu nazwę już wcześniej zaproponowaną – EUROJOS. Koncepcja projektu i porównawczych badań aksjologicznych, później działań międzynarodowego konwersatorium EUROJOS była prezentowana kilkakrotnie w artykułach Jerzego Bartmińskiego (2001, 2003, 2005, 2008, 2009a), J. Bartmińskiego i Wojciecha Chlebdy (2008), Macieja Abramowicza, J. Bartmińskiego, W. Chlebdy (2009). Każdorazowo podkreślano, że rekonstrukcja JOS powinna sięgać jego fundamentu, tj. wartości, które ten obraz kształtują i które w najwyższym stopniu stanowią o tożsamości wspólnotowej (zbiorowej).

U podłoża planowanych badań porównawczych legły **założenia** następujące: 1) język jest nie tylko narzędziem komunikacji, ale też efektem procesu doświadczania, konceptualizacji i interpretacji świata; 2) w języku – w gramatyce, słownictwie i tekstach jako manifestacji systemu językowego – utrwalony jest obraz świata; 3) JOS jest czynnikiem konsolidującym określone wspólnoty: rodzinne, lokalne, regionalne, narodowe i transnarodowe; jest współczynnikiem decydującym o ich tożsamości; 4) u podłoża językowego obrazu świata leżą wartości, których hierarchia i pojmowanie są różne w zależności od języka i kultury; 5) badanie językowych obrazów świata różnych wspólnot komunikacyjnych powala dotrzeć do podobieństw i różnic w konceptualizacji świata.²

Oceniając realistycznie możliwości przeprowadzenia badań porównawczych, obejmujących języki słowiańskie i wybrane inne, zdecydowano podjąć na wstępie analizy tylko 5 pojęć (nazw wartości): *Europa, dom, wolność, praca, honor/godność*. W instrukcji pomocnej w opracowaniu haseł przyjęto, że celem analiz jest zbadanie sposobu rozumienia nazw wartości, a więc rekonstrukcja treści semantycznej za pomocą odpowiedniego typu definicji, by zapewnić porównywalność paralelnym analizom i opisom 5 haseł w około 15

² Tezy te obecne są w wielu pracach Bartmińskiego (1989, 2001, 2003, 2005, 2008, 2009a, 2010) oraz Bartmińskiego i Chlebdy (2008).

różnych językach. Podstawę materiałową mają stanowić – co akcentowano już w 2001 roku – dane systemowe (S), tekstowe (T) oraz ankietowe (A).³

Tak zakrojone badania świata wartości Słowian i ich sąsiadów i projekt badawczy EUROJOS sytuują się w ramach przedmiotu etnolingwistyki określanej mianem kognitywnej (por. Zinken 2009, Nepop-Ajdaczyć 2007, Vaňková 2010), która na gruncie słowiańskim znalazła miejsce obok etnolingwistyki dialektologicznej N. i S. Tołstojów, etymologicznej W. Iwanowa i W. Toporowa oraz – dodajmy – etnolingwistyki onomastycznej, w ośrodku jekatierinburskim rozwijanej dziś w nawiązaniu do szkoły moskiewskiej przez E. Bieriezowicz.

W moim tekście chcę, po pierwsze – argumentować na rzecz tezy, że rozszerzenie zakresu porównawczych badań aksjologicznych na języki standardowe i kultury ogólnonarodowe nie powinno oznaczać rezygnacji z prac nad niestandardowymi odmianami języków, nad gwarami, folklorem i kulturą ludową; po drugie – uzasadnić pogląd, że do opisu pojęć na obydwu poziomach – narodowym i ludowym – da się stosować ten sam aparat pojęciowy. Warto też podkreślić, że oba typy badań wartości wpisują się w program etnolingwistyki jako dyscypliny ukierunkowanej na badanie relacji między językiem standardowym a kulturą ogólnonarodową lub językiem ludowym i kulturą ogólnonarodową. Na takie traktowanie przedmiotu badań pozwala rozumienie członu *etno-* (z grec. *ethnos* ‘lud, plemię, wspólnota’)⁴ i fakt, że obie odmiany etnolingwistyki („narodowa” i „ludowa” – jak określa je umownie Anna Tyrpa, 2006) skoncentrowane są na rekonstrukcji obrazu

³ Najważniejszy typ „twardych” danych to dane **systemowe**. Autorzy będą korzystać ze słowników językowych, etymologicznych, frazeologicznych, słowników synonimów i antonimów. Celem ma być wydobywanie znaczeń, derywatów, typowych kolokacji, w jakich funkcjonuje słowo. Drugim typem uwzględnianych danych będą różnogatunkowe **teksty**. Jako minimalne teksty zostaną wykorzystane przysłowia najbardziej typowe dla danego języka narodowego. Analizie zostanie poddanych minimum 300 kontekstów wybranych z tekstów danego języka ogólnego w jego wariacie obiegowym, najpowszechniejszym i neutralnym stylowo. Będą uwzględniane głównie konteksty współczesne. Podstawowym typem tekstów mają być teksty reprezentujące styl popularnonaukowy i prasę wielkonakładową. Jeśli to możliwe, teksty współczesne będą wybierane także z istniejących korpusów określonego języka. Ich wykorzystanie wymagać będzie uważnej selekcji w celu uzyskania zróżnicowanej i zrównoważonej bazy materiałowej. Trzecim typem danych będą wyniki badań **ankietowych**. W badaniach eksperymentalnych zostanie zastosowana metoda eksperymentalna, którą jest ankieta otwarta. Podstawowe i obligatoryjne pytanie ankiety brzmi: *Co według Ciebie stanowi o istocie X-a?*

⁴ Węższe (choć genetycznie pierwotne i prototypowe) jest zorientowanie etnolingwistyki na badania relacji języka ludowego (gwary) i kultury ludowej. Bazuje ono na wcięż żywym rozumieniu *etnosu* jako ludu, społeczności ludowej, chłopstwa – i jest zgodne z dialektologicznymi, folklorystycznymi i etnograficznymi korzeniami polskiej etnolingwistyki.

świata określonej wspólnoty językowo-kulturowej – obrazu pojmowanego jako interpretacja świata zawarta w języku i dostępna poprzez język. Przypomnijmy, że siatkę pojęć kluczowych dla opisu JOS w ramach etnolingwistyki kognitywnej tworzą: **stereotyp, definicja kognitywna, profilowanie i profil, punkt widzenia, podmiot i wartości.**

Stereotypy w tej siatce są „wycinkami” JOS, „obrazami w głowie”, w których zawarta jest – wedle formuły Putnama - informacja o tym, jak jakieś X działa, wygląda, jakie jest. Definicja kognitywna jest narzędziem opisu stereotypów, które zdaje sprawę z utrwalonej w języku kategoryzacji zjawisk otaczającego świata, ich charakterystyk i wartościowania, czyli tego, jak mówiący danym językiem rozumieją X w relacji do człowieka. Profilowanie to operacja pojęciowa, polegająca na tworzeniu w aktach komunikacji – z pewną intencją – wyspecyfikowanych wariantów bazowego wyobrażenia. Profil jest wytworem procesu profilowania, jest wariantem bazowego wyobrażenia, tworzonym z subiektywnego punktu widzenia, tj. pozycji, z której podmiot dokonuje charakterystyki przedmiotu odpowiednio do przyjętych wartości i intencji komunikacyjnych. Za punktem widzenia stoi zawsze podmiot (subiekt), który działa, konceptualizuje i werbalizuje to, co postrzega i czego doświadcza – w myśl określonych celów i potrzeb, tj. tego, co dla niego (jego wspólnoty), a także odbiorcy jest dobre, cenne i ważne.

Z pomocą tego instrumentarium z powodzeniem udało się już dokonać analizy wielu pojęć języka ogólnego i języka ludowego. Były to w kolejności chronologicznej m.in.: korowaj (Bączkowska 1988), zmora (Czyżewski 1988), płacz (Majer-Baranowska 1988), gwiazdy (Niebrzegowska 1990), drogie kamienie (Mazurkiewicz 1989), w tym np. marmur (Mazurkiewicz 1990), morze (Maćkiewicz 1990), nów (Niebrzegowska 1992), łąd (Adamowski 1992), słońce (Bartmiński, Niebrzegowska 1994), dunaj (Bartmiński, Majer-Baranowska 1996), wyobrażenia nieba, ognia, kamieni ziemi, wody i podziemi (SSiSL 1996; 1999), matki (Bartmiński 1998), ludowej przestrzeni (Adamowski 1999), stereotypów narodowych: Niemca (Bartmiński 1994), Rosjanina (Bartmiński, Lappo, Majer-Baranowska 2002), Ukrainca (Bartmiński 2006), Polaka w języku ukraińskim i polskim (Krawczuk 2008), ludowej meteorologii, świata, metali (SSiSL 2012). Wedle tej samej metodologii opracowano także kategorię podmiotu (Majer-Baranowska 2003), wyobrażenia miejsc – domu, wsi, regionu (Żywicka 2007), rodziny (Bielińska-Gardziel 2009), równości (Bartmiński, Żuk 2009), demokracji (Grzeszczak 2009), kariery (Feoktistova 2009), odpowiedzialności (Bartmiński, Grzeszczak 2010), patriotyzmu i nacjonalizmu (Brzozowska 2009). W trakcie opracowania są stereotypy etnicznie obcych (Łaszkiewicz), wyobrażenia dotyczące demonów (Boruch), świętych (Bielak), zwierząt domowych (Kielak), ciała człowieka

(Litwińczuk) i inne. Sądzę, że o tych dokonaniach nie powinno się zapominać w dalszych pracach nad doskonaleniem metod analizy na użytek badań porównawczych w ramach projektu EUROJOS.

Projekt (ETNO)EUROJOS

Po wydaniu w 2012 roku dwóch kolejnych części *Słownika stereotypów i symboli ludowych* poświęconych ludowej meteorologii, światu, światłu i metalom, zespół etnolingwistyczny dysponuje sprawdzoną metodą opisu oraz bogatą bazą danych (w tym także elektroniczną). Pozwala to dziś z większą śmiałością niż przed kilkoma laty projektować komparację na poziomie różnych słowiańskich tradycji ludowych.

Nawiązując do ustaleń sprzed 10 lat, proponuję równolegle do projektu EUROJOS, skoncentrowanego na materiale języka ogólnego i kultury ogólnonarodowej⁵, podjąć badania ludowego systemu aksjologicznego („ludowego świata wartości”)⁶. Już wiadomo, że jest to system w dużym stopniu inny niż system ogólnonarodowy, ale nie ulega wątpliwości, że można do jego opisu zastosować metodologię wypracowaną przy SSiSL. Ten projekt badawczy określam mianem (ETNO)EUROJOS. Podstawowe pytania nasuują się same: co uczynić przedmiotem badań, tzn.: jaką listę haseł wziąć do opracowania na początek; jak taką listę haseł zestawić; jaką podstawę materiałową i metodologię przyjąć?

Jednym z możliwych rozwiązań przy tworzeniu listy byłoby powtórzenie identycznego jak w projekcie EUROJOS zestawu haseł i sprawdzenie ich na materiale języka i kultury ludowej. Jednakże próby opisu podjęte na materiale kaszubszczyzny przez Hannę Popowska-Taborską (2010) ujawniły, że lista „zadanych” pojęć nie zawsze sprawdza się na materiale ludowym i że pewne pojęcia z góry wytypowane do opisu mogą okazać się nieistotne dla nosicieli innej kultury i innego języka. Przed prostym przenoszeniem na grunt ludowy siatki wartości ogólnonarodowych ostrzegał też w swoim

⁵ Zgodnie z założeniami początkowymi (z roku 2001 roku) teksty tradycyjnej kultury ludowej były także brane pod uwagę i miały zostać w analizach uwzględnione.

⁶ Badania takie postulowałam już podczas posiedzenia Komisji Etnolingwistycznej KJ PAN w 2009 roku – ze względu na to, że szereg ważnych pojęć funkcjonujących w systemie wartości współczesnego Europejczyka, obecnych jest również w kulturze ludowej. Należą do nich, m.in.: matka, praca, rodzina, sprawiedliwość, solidarność i inne. W obrębie EUROJOS-u widziałam wówczas możliwość stworzenia dwóch grup badawczych, pracujących według tej samej metodologii, choć na innym materiale (zwrócić mogłyby być dane systemu językowego). Zob. szerzej nt. Nowosad-Bakalarczyk, Szadura 2009: 337–338.

czasie Zbigniew Greń.⁷ W jaki zatem sposób ustalać listę haseł i co powinno się na niej znaleźć?

Przed laty Jerzy Bartmiński proponował m.in., by na użytek PSA listę wartości ważnych dla określonej wspólnoty językowo-kulturowej zestawiać drogą analizy gatunków szczególnie silnie naaksjologizowanych (horoskopy, życzenia, kolędy życzące, sennik itp.), a także, by posłużyć się ankietą przeprowadzoną wśród wybitnych ekspertów (znawców poszczególnych tradycji językowych i kulturowych). Ten drugi sposób jako najprostszy, a jednocześnie wiarygodny przyjmuję w pierwszej kolejności, próbując zestawić wstępną listę wartości ludowych, ważnych dla Słowian. Poprosiłam więc wybitnych znawców ludowych kultur słowiańskich o wskazanie 10 wartości istotnych ich zdaniem dla poszczególnych tradycji ludowych. W wypowiedziach, jakie nadesłało 9 uczonych, reprezentujących tradycję rosyjską, białoruską, ukraińską, polską, czeską, słowacką, bułgarską, macedońską i serbską, znalazły się łącznie 53 nazwy wartości istotne dla słowiańskiego kręgu językowo-kulturowego.⁸

Jako najważniejsze wartości tworzące ludową aksjosferę **rosyjską** Swietłana Tolstojowa wskazała: życie (człowieka i przyrody), współczucie, tolerancję, godność (uczciwość, przyzwoitość), sprawiedliwość, obowiązek, równouprawnienie, pracę, wierność. Dla ludowej kultury **białoruskiej** Tatiana Wołodzina wymieniła: ziemię, rodzinę, dom, chleb, Boga, zdrowie, tradycyjność (w sensie respektowania zasady „będziemy żyć, jak dziadowie żyli”), szacunek dla przodków, „tutejszość”. Do wartości tworzących ludową aksjosferę **ukraińską** Lidia Nepop zaliczyła: rodzinę, zdrowie, dom, pracę, pokój, wolność, mądrość, sumienność, uczciwość, życzliwość. Dla **polskiej** kultury ludowej Jerzy Bartmiński jako istotne wskazał: ziemię, matkę, rodzinę, ciepło, jedzenie i picie, zdrowie, miłość, pieniądze i pogodę. Dla **czeskiej** tradycji ludowej – jak wynika z zestawu Ireny Vaňkovej – są to: (długie) życie, zdrowie, szczęście, miłość, uczciwość, szczerłość, wierność, pracowitość, piękno, dobre serce (dobroć). W przypadku **słowackiej** ludowej aksjologii, w opinii Zuzany Profantovej, ważne są: miłość, przyjaźń, zdrowie, rodzina, godność, charakter, mądrość, ludzkość, szczerłość. Dla **bułgarskiej** kultury ludowej, jak podała Katia Michajłowa, za najbardziej liczące się z punktu widzenia nosiciela należy uznać: dom i ognisko, ród i pokrewieństwo, rodzinę, pracę, piękno, miłość i ożenek, godność i uczciwość, wiarę (wyznanie), wolność oraz ojczyznę. W kulturze **macedońskiej** zestaw najważniejszych wartości, wedle opinii Krzysztofa Wrocławskiego, tworzą: Bóg,

⁷ Por. sprawozdanie *Z prac Komisji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN* (Nowosad-Bakalarczyk, Szadura 2009: 338).

⁸ Dotychczas nie wypowiedzieli się badacze zajmujący się chorwacką aksjologią ludową.

Lista wartości	Tradycja ludowa								
	ros.	blr.	ukr.	pol.	czes.	słow	bułg.	mac.	serb.
Odwaga [1]	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Ojczyzna [1]	-	-	-	-	-	-	+	-	-
Ożenek [1]	-	-	-	-	-	-	+	-	-
Pieniądze [1]	-	-	-	+	-	-	-	-	-
Pobożność [1]	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Pogoda [1]	-	-	-	+	-	-	-	-	-
Pokój [1]	-	-	+	-	-	-	-	-	-
Przyjaźń [1]	-	-	-	-	-	+	-	-	-
Przyzwoitość [1]									
Równouprawienie [1]	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Sumienność [1]	-	-	+	-	-	-	-	-	-
Szacunek dla przodków [1]	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Tolerancja [1]	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Tradycyjność [1]	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Tutejszość [1]	-	+	-	-	-	-	-	-	-
Urodzaj [1]	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Woda [1]	-	-	-	-	-	-	-	+	-
Współczucie [1]	+	-	-	-	-	-	-	-	-
Życzliwość [1]	-	-	+	-	-	-	-	-	-

* (i ognisko)

Dane zebrane w tabeli wskazują na wartości swoiste dla nosicieli poszczególnych ludowych tradycji językowo-kulturowych: współczucie, tolerancja, wierność, obowiązek, przyzwoitość i równouprawienie – dla Rosjan; chleb, tradycja, szacunek dla przodków, „tutejszość” – dla Białorusinów; pokój, sumienność i życzliwość – dla Ukraińców; matka, jedzenie i picie, ciepło i pogoda – dla Polaków; dobroć – dla Czechów; przyjaźń i charakter – dla Słowaków; ożenek i ojczyzna – dla Bułgarów; majątek, woda, kolor biały – dla Macedończyków oraz urodzaj, czystość, gościnność, pobożność, odwaga i odpowiedzialność – dla Serbów. Dane zamieszczone w tabeli ujawniają też wartości wspólne Słowianom, a są nimi: **zdrowie i życie, rodzina i ród/pokrewieństwo, dom, ziemia, praca i pracowitość, miłość, piękno, szczęście, mądrość, szczerłość, uczciwość, wierność, sprawiedliwość, wolność, godność, wiara (wyznanie) i Bóg.**

Na pierwszym miejscu listy znalazło się zdrowie (wymienione 7 razy), w kolejności – rodzina (6 razy), dom, godność, miłość, uczciwość – po 4 razy. Trzykrotnie wskazano: pracę, wolność i życie, a po dwa razy: mądrość, pracowitość, piękno, szczerłość i ziemię. W zestawieniu daje się też zauważyć wartości różnie nazwane, ale semantycznie z sobą powiązane, jak praca [3] i pracowitość [2]; rodzina [7], matka [1] oraz ród i pokrewieństwo [2]; Bóg [2],

pobożność [1] i wiara (wyznanie) [2]. Gdyby te wartości zsumować, podniesie się na liście ranga wartości uogólnionej.

By zapewnić porównywalność opisom typowanych do analiz najczęściej wymienianych wartości, należy opracować je na podobnej podstawie materiałowej i tą samą metodą. Bazę materiałową mogą stanowić tzw. dane potoczne i gwarowe (dialektologiczne), dane tekstowe (folklorystyczne) oraz dane etnograficzne (zapisy wierzeń i opisy praktyk dokumentowanych przez etnografów).

Punktem wyjścia (i pierwszym krokiem w postępowaniu badawczym) powinna być analiza **danych systemowych**, a więc definicji słownikowych, etymologii słów, synonimów i antonimów, znaczeń derywatów, typowych kolokacji oraz frazeologizmów, w jakich funkcjonuje słowo. Następnie analizą należy objąć **różnogatunkowe teksty** drukowane i zgromadzone w archiwach terenowych, począwszy od małych form folkloru, przez teksty pieśniowe i prozatorskie, nawet po zjawisko nowsze – jakim jest pisana poezja chłopska. Szczególny nacisk warto w tym momencie położyć na takie gatunki, jak zagadki (które przechowują w sobie najbardziej archaiczny obraz świata) i przysłowia, więc typy tekstów reprezentujące tzw. „mądrość zbiorową”. Jeśli chodzi o pieśni, szczególnej uwagi godne są gatunki obrzędowe (reprezentujące obrzędowość doroczną i rodzinną), a w przypadku prozy ludowej – mity, legendy ajtiologiczne, bajki. Warto uwzględnić źródła drukowane i zapisy z dokumentacji terenowych XIX i XX-wiecznych. Trzeci etap winien łączyć się z sięgnięciem po dane „przyjęzykowe” (wierzenia, praktyki), a więc wyjściem poza założenia tradycyjnej semantyki strukturalnej i przejściem w stronę semantyki kognitywnej i komunikacyjnej.⁹

Projekt mógłby bazować, podobnie jak hasła SSiSL (1996, 1999, 2012), na **założeniach definicji kognitywnej**¹⁰, której podstawy sformułował J. Bartmiński (1988) w artykule *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu*

⁹ Wszystkie przykłady powinny być opatrywane metryczką uwzględniającą informacje na temat źródła cytowanego kontekstu.

¹⁰ Definicja kognitywna różni się od znanych typów definicji leksykograficznych, gdyż za główny cel przyjmuje opis pojmowania „przedmiotu” przez mówiących danym językiem, tj. ze sposobu utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania. Definicja kognitywna skupia uwagę na tym, jak ludzie rozumieją X, a nie na tym, co znaczy X. Przy opisie zgodnie z zasadami definicji kognitywnej dąży się do wydobycia: wszystkich cech ustabilizowanych, tj. relewantnych językowo i kulturowo, współtworzących językowy obraz przedmiotu. Chodzi o cechy, które są utrwalone w znaczeniu słowa, w sposobie użycia słowa i w społecznym wyobrażeniu samego przedmiotu. Sądy „o przedmiocie”, wyodrębniane drogą analizy materiału, mające kształt zdania lub jego tekstowego ekwiwalentu, są łączone na zasadzie koniunkcji i grupowane w bloki zwane fasetami. Przedmiotem opisu jest przedmiot typowy.

konotacji słowa, a która jest stosowana w wielu pracach, nie tylko lubelskich. Struktura opisów poszczególnych wyobrażeń może być dwudzielna, z podziałem na część eksplikacyjną i dokumentacyjną, a obydwie części mogą zostać powiązane odsyłaczami numerycznymi. Część dokumentacyjna może mieć układ gatunkowy i zawierać cytaty z ludowych tekstów, niekiedy też ich streszczenia czy omówienia – opatrzone nadbudowanymi motywami, zapisanymi w metajęzyku badacza lub w formie przytoczeń (por. Niebrzegowska-Bartmińska 2007: 70–75).¹¹

Etapy prac prowadzonych w ramach projektu obejmą: 1) gromadzenie danych materiałowych; 2) opracowanie definicji kognitywnych poszczególnych wartości; 3) próbę pokazania sposobów profilowania bazowych wyobrażeń wartości, tzn. funkcjonowanie w świadomości ludowej wyspecyfikowanych obrazów warunkowanych dyferencjacją gatunkową; 4) komparację, tj. konfrontację obrazów wartości obecnych w różnych słowiańskich tradycjach ludowych; 5) budowę ludowego słowiańskiego leksykonu aksjologicznego, który pozwoli pokazać rzeczywiste zbieżności – podobieństwa, ale i różnice w zakresie słowiańskich wyobrażeń ludowych, a tym samym zweryfikować tezę, że tradycja ludowa silniej łączy Słowian niż język i kultura elit.

Literatura

- Abramowicz Maciej, Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2009, *Językowo-kulturowy obraz świata Słowian na tle porównawczym. Założenia programu „A” (10 VI 2009)*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 341–342.
- Adamowski Jan, 1992, *Językowy portret „lądu” w polskiej kulturze ludowej*, „Etnolingwistyka” 5, s. 83–94.
- Adamowski Jan, 1999, *Kategoria przestrzeni w folklorze. Studium etnolingwistyczne*, Lublin.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji słowa*, [w:] *Konotacja*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 169–183.
- Bartmiński Jerzy, 1989a, *Projekt i założenia ogólne słownika aksjologicznego*, [w:] *Język a Kultura*, t. 2, red. Jerzy Bartmiński, Jadwiga Puzynina, Wrocław, s. 293–312.
- Bartmiński Jerzy, 1989b, *Projekt listy haseł do słownika aksjologicznego*, [w:] *Język a Kultura*, t. 2, red. Jerzy Bartmiński, Jadwiga Puzynina, Wrocław, s. 313–315.

¹¹ Część eksplikacyjna zawierać będzie stabilizowane sądy, funkcjonujące w tradycji ludowej i pozwalające odtworzyć językowo-kulturowy obraz analizowanych wyobrażeń. Ta część przyjmie układ fasetowy, wynikający z materiału i odtwarzający świadomość nosicieli języka i kultury ludowej (zestaw, dobór i wypełnienie treściowe faset ma być adekwatne dla świadomości nosicieli określonej tradycji słowiańskiej). Całości opracowania przyświeca idea globalnej rekonstrukcji wyobrażenia, bez atomizacji na typy danych.

- Bartmiński Jerzy, 1994, *Jak zmienia się stereotyp Niemca w Polsce? Profile i ich historyczno-kulturowe uwarunkowania*, „Przegląd Humanistyczny”, nr 5, s. 81–101.
- Bartmiński Jerzy, 1998, *Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu „matki”*, [w:] *Język a Kultura*, t. 12, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. Janusz Anusiewicz i Jerzy Bartmiński, s. 63–83.
- Bartmiński Jerzy, 2001, *O językowym obrazie świata Polaków końca XX wieku*, [w:] *Polszczyzna XX wieku. Ewolucja i perspektywy rozwoju*, red. Stanisław Dubisz i Stanisław Gajda, Warszawa, s. 27–53.
- Bartmiński Jerzy, 2003, *Miejsce wartości w językowym obrazie świata*, [w:] *Język w kręgu wartości. Studia semantyczne*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 59–86.
- Bartmiński Jerzy, 2005, *Koncepcja językowego obrazu świata w programie slawistycznych badań porównawczych*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 40, Warszawa, s. 259–280.
- Bartmiński Jerzy, 2006, *Semantyka i polityka. Nowy profil polskiego stereotypu Ukraińca*, [w:] *Przemiany języka na tle przemian współczesnej kultury*, red. Kazimierz Ożóg, Ewa Oronowicz-Kida, Rzeszów.
- Bartmiński Jerzy, 2008, *Kakie cennosti učavstvujut v formirovanii kartiny mira Slavjan?*, [w:] *Etnolingvistička proučavan'a srpskog i drugih slovenskih jezika. U čast akademika Svetalne Tolstoj*, red. Predrag Piper, Ljubinko Radenković, Beograd, s. 59–70.
- Bartmiński Jerzy, 2009a, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London.
- Bartmiński Jerzy, 2009b, *O Programie Rozwoju Polskiej Humanistyki*, „Pauza Akademicka”, nr 33/34, s. 1.
- Bartmiński Jerzy, 2010, *Jaké hodnoty spolučuvářejí obraz světa Slovanů?*, „Slovo a Slovestnost”, nr 4, s. 329–339.
- Bartmiński Jerzy, 2011, *Czy istnieje europejski kanon wartości?*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 23, s. 15–18.
- Bartmiński Jerzy, (red.), 1993, *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, Lublin, 1993.
- Bartmiński Jerzy, Chlebda Wojciech, 2008, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 20, s. 11–27.
- Bartmiński Jerzy, Grzeszczak Monika, 2010, *Der Begriff ODPOWIEDZIALNOŚĆ im semantischen Netz des Polnischen (zwischen dem Objektivismus der rechtlichen Relationen und dem subjektiven Pflichtgefühl)*, [w:] *Wahrheit, Recht, Verantwortung. Norme- und Wertbegriffe im interkulturellen Kontext. Akten der internationalen Arbeitstagung „Normen und Wertbegriffe in der Verständigung zwischen Ost- und Westeuropa”, 20–21. März 2009 in Bukarest, București*, s. 79–113.
- Bartmiński Jerzy, Mazurkiewicz-Brzozowska Małgorzata, red., 1993, *Nazwy wartości. Studia leksykalno-semantyczne*, Lublin, UMCS.
- Bartmiński Jerzy, Lappo Irina, Majer-Baranowska Urszula, 2002, *Stereotyp Rosjanina i jego profilowanie we współczesnej polszczyźnie*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 14, s. 105–151.
- Bartmiński Jerzy, Majer-Baranowska Urszula, 1996, *Dunaj w polskim folklorze*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 8, s. 167–184.
- Bartmiński Jerzy, Niebrzegowska Stanisława, 1994, *Stereotyp słońca w polszczyźnie ludowej*, „Etnolingwistyka” 6, s. 95–143.

- Bartmiński Jerzy, Żuk Grzegorz, 2009, *Pojęcie RÓWNOŚCI i jego profilowanie we współczesnym języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 47–67.
- Bączkowska Grażyna, 1988, *Korowaj*, „Etnolingwistyka” 1, s. 79–99.
- Bielińska-Gardziel Iwona, 2009, *Stereotyp rodziny we współczesnym języku polskim*, Warszawa.
- Brzozowska Małgorzata, 2009, *PATRIOTYZM i NACJONALIZM w polskim dyskursie ideologicznym*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 103–120.
- Czyżewski Feliks, 1988, *‘Zmora’*, „Etnolingwistyka” 1, s. 133–143.
- Feoktistova Ljubov. A., 2009, *„Kar’era” i „kar’erizm” v istorii russkogo i pol’skogo jazykov*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 153–169.
- Grzeszczak Monika, 2009, *Definicja kognitywna pojęcia DEMOKRACJI w języku polskim*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 69–84.
- Krawczuk Ała, 2008, *Nowe profile ukraińskiego stereotypu Polaka (na podstawie ankietowania studentów lwowskich)*, „Postscriptum” 1 (1), s. 147–170.
- Lappo Irina, Majer-Baranowska Urszula, 2013, *Projekt konwersatorium EUROJOS z roku 2001* (w druku w tym samym tomie „Etnolingwistyki”, s. 329–331).
- Maćkiewicz Jolanta, 1990, *Morze*, „Etnolingwistyka” 3, s. 77–94.
- Majer-Baranowska Urszula, 1988, *Stereotyp językowy ‘płacz’ w polszczyźnie ludowej*, „Etnolingwistyka” 1, s. 101–131.
- Majer-Baranowska Urszula, 2003, *„Podmiot” jako wartość*, [w:] *Język w kręgu wartości*, red. Jerzy Bartmiński, s. 243–259.
- Mazurkiewicz Małgorzata, 1989, *Drogie kamienie w ludowym językowym obrazie świata*, [w:] *„Język a Kultura”* t. 2, Wrocław, s. 165–183.
- Mazurkiewicz Małgorzata, 1990, *Marmur. Dwie wersje artykułu hasłowego do „Słownika ludowych stereotypów językowych”*, „Etnolingwistyka” 3, s. 71–75.
- Niebrzegowska Stanisława, 1990, *Gwiazdy w ludowym językowym obrazie świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 147–166.
- Niebrzegowska Stanisława, 1992, *„Nów” w polskiej kulturze ludowej i gwarach*, „Etnolingwistyka” 5, s. 73–82.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2007, *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*, Lublin.
- Nepop-Ajdaczyc Lidia, 2007, *Polska etnolingwistyka kognitywna*, Kijów.
- Nowosad-Bakalarczyk Marta, Szadura Joanna, 2009, *Z prac Komisji Etnolingwistycznej Komitetu Językoznawstwa PAN*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 21, s. 336–340.
- Popowska-Taborska Hanna, 2010, *W poszukiwaniu językowego obrazu świata. Dom, praca, wolność, a także honor i Europa w kaszubskich dialektach i powstającym kaszubskim języku literackim*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 22, s. 53–71.
- SSiSL – *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Koncepcja całości i redakcja Jerzy Bartmiński, zastępca redaktora: Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, t. 1, *Kosmos*, cz. 1, *Niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie*, Lublin 1996, cz. 2, *Ziemia, woda, podziemie*, Lublin 1999; cz. 4, *Świat, światło, metale*, Lublin 2012.
- Tyrpa Anna, 2006, *Etnolingwistyka ludowa, narodowa, porównawcza – koncepcje neofilologów i polonistów*, „Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury” 18, s. 105–116.
- Vaňkova Irena, 2010, *Úvodem: na cestě kognitivní (Etno)lingvistice*, „Slovo a Slovesnost” 71, nr 4, s. 245–249.

- Zinken Joerg, 2009, *The Ethnolinguistic School of Lublin and Anglo-American cognitive linguistics*, [in:] Bartmiński Jerzy, 2009, *Aspects of Cognitive Ethnolinguistics*, London, s. 1–5.
- Żywicka Beata, 2007, *Miejsca i wartości. Zmiany w językowym obrazie przestrzeni we współczesnej polszczyźnie*, Lublin.

THE (ETHNO)EUROJOS RESEARCH PROJECT VIS-À-VIS THE RESEARCH
PROGRAMME OF LUBLIN COGNITIVE ETHNOLINGUISTICS

An observation is made that the linguistic worldview is grounded in values, which play a decisive role in the shaping of a given community's (collective) identity. Therefore, it is postulated that the folk Slavic axiological system (the world of values cherished in folk Slavic traditions) be investigated. The project called (ETHNO)EUROJOS – parallel to EUROJOS, an international research programme headed by Jerzy Bartmiński and based on standard language varieties and “national” traditions – would thus be concerned with the values common to Slavic folk cultures. It has been shown that Slavic nations are much closer to one another at the level of folk cultures than at the level of national, elite-shaped cultures. A survey among distinguished researchers in various Slavic traditions reveals that the values important for Slavs are: health and life, family and kinship, home, land, work and diligence, love, beauty, happiness, wisdom, frankness, integrity, faithfulness, justice, freedom, honour, faith (religion) and God. A description of these values could follow the methodological assumptions of the Lublin *Dictionary of Folk Stereotypes and Symbols*.

KEY WORDS: cognitive ethnolinguistics, linguistic worldview, values, comparative research, traditional culture